

ÖLÜMLE İLGİLİ TUTUMLARIN DİNİ DAVRANIŞLA İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA (I)

Hayati HÖKELEKLİ*

ÖZET

Bu makalede, ölümle ilgili tutumların dini davranışla ilişkisini konu edinen bir araştırma sonuçları verilmektedir. Anket metoduyla gerçekleştirilen araştırmamızda, 24-60+ yaşları arasında hepsi yüksek öğrenimli, yedi değişik meslek koluna mensup 378 kişi tarafından verilen cevaplar incelenmiştir. Değerlendirme ve yorumlar yaş, cinsiyet, Allah inancı ve dindarlık seviyesi değişkenleri gözönüne alınarak yapılmıştır.

RESUME

**Une Recherche sur les Relations Entre des Attitudes Devant
la Mort et la Conduite Religieuse**

Dans cet article-ci; il s'agit d'une recherche qui a été effectuée par une enquête faite parmi ceux qui ont fait des études supérieures, de 24 à 60+ ans, de sept métiers différents. Les 378 sujets ont totalement participé à cette enquête. Les réponses ont été analysées et interprétées d'après ces variables; âge, sexe, degré de croyance en Dieu et celui de religiosité.

* Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

GİRİŞ

Hayat ve ölüm, insan psikolojisini derinden etkileyen sayısız tecrübelerin ana konusunu oluştururlar. İçinde yaşadığı alemle uyum arayışı içerisinde olan insan, tarihin her döneminde ölüme, bu uyumu tamamlayan bir anlam yükleyerek varlığını garanti altına almak istemiştir. Geleneksel kültürler ölümü bir son değil, yeni bir hayatın başlangıcı olarak görmüşler, hayatı, daha sonra bir başka varoluş biçimiyle yer değiştirecek olan bir sürekliliğin parçası olarak kabul etmişlerdir. Çağımıza damgasını vuran hümanistik kültür ise, kendi taleplerinin gerçekleşmesi yolunda, bilinçli bir şekilde ölümü insanların ilgi ve dikkat nazarlarından uzaklaştırmıştır¹. Çağdaş insanın davranış sistemi içerisinde ölüm düşüncesinin ciddi ve etkili bir psikolojik yansımasının olduğunu ileri sürmek güçtür. Hatta dini inanç ve eğilimler taşıyan bir kısım kimseler için bile, bu gözlemin geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü çağdaş batı kültürü, ilahi dinlerin temel öğretilerinden birisi olan ölüm ötesi hayat ve yeniden diriliş konusunda büyük bir şüphe ve duyarsızlık geliştirmiştir. Jung'un ifade ettiği gibi, her ne kadar hayatın en üst derecede yükseltilmesi ve genişletilmesi günümüz insanına makul gözüktüyorsa da, ölümden sonra devamlı bir hayat, aynı ölçüde inanılmaz ve şüpheli görünmektedir².

Bundan dolayı çağdaşlarımızın birçoğunun nazarında ölüm kaçınılmaz tabii bir son ve varoluşun yok oluşudur. Bu zihniyetin, İslam öncesi dünya görüşü ile benzerliği oldukça ilgi çekicidir³.

Yakın zamana kadar ölüm konusunda suskun kalan çağdaş bilim, ancak altmışlı yıllardan sonra bu konuya ilgi duymaya başladı. Günümüzde, insan ilimlerinin çeşitli alanlarında bu konuda yapılan araştırmalar zengin bir literatür oluşturmaktadır. Fakat ülkemizde bu konuyla ilgili kapsamlı bir araştırmaya rastlayamadık.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU

Ölüm ötesiyle ilgili meselelerin dinin ana konularından olduğu gözönüne alındığında, dini bir bağlantı içerisinde bulunan kimselerin, bu bağlantının nicelik ve niteliğine uygun olarak bir inanç ve tutum geliştirmesi beklenir. Her konuda olduğu gibi, insanın ölümlle ilgili düşünce, kanaat, tutum ve tepkilerinin oluşmasında çok değişik faktörler etkili olabilmektedir. Esasında, kişinin hayata karşı tutumu ile ölüm karşısındaki tutumu arasında da sıkı bir ilişki vardır. Bu konuda tek yönlü ve basite indirgeyici teorilerin fazla bir geçerliliği yoktur.

- 1 Bkz. ARIES, Philippe, "La mort interdite: Le changement des attitudes devant la mort dans les sociétés occidentales" Archives Européennes de Sociologie, 8, 2 (1967), s. 169-198.
- 2 JUNG, C.G., Problèmes de l'Âme Moderne (fr. çev. Yves Le Lay), Corréa, 1960, s. 239.
- 3 Bkz. Ra'd 13/5; İsra' 17/49; Meryem 19/66; Müminün 23/35-37, 74, 82; Neml 27/67; Secde 32/10; Sebe 34/3, 7; Duhân 44/35; Câsiye 45/24-25, 32; Kâf 50/3.

Bu anlayış içerisinde, kendi kültürümüzün çevrelediği ve telkin ettiği davranış sistemi içerisinde ölümle ilgili kanaat, anlayış, tepki ve tutumların Allah inancı ve dindarlık seviyesi ekseninde hangi ilişkileri ortaya koyduğunu açığa çıkarmaya çalışmak araştırmamızın amacını oluşturmaktadır. Ayrıca yaş ve cinsiyet değişkeni de dikkate alınmıştır. Elde ettiğimiz bulguları Batılı araştırmacıların sonuçlarıyla karşılaştırarak, bu konuda kültürlere göre değişen ya da ortak özellik gösteren davranış kalıplarına da işaret etmeyi uygun gördük.

Araştırmamızda anket tekniği ile bilgi toplamaya çalışıldı; anket kağıdında 25 soru yer almaktadır. Cevap kağıtları bilgisayarda değerlendirildi ve gerekli tablolar oluşturuldu. Bu şekilde düzenlenen verilere ki-kare testi uygulanarak, değişkenler arasındaki muhtemel ilişkinin anlamlılık derecesi hesaplandı.

Deneklerle İlgili Bilgiler: Anketimizi, Bursa il merkezinde hepsi yüksek öğrenim görmüş 7 değişik iş ve meslek kolunda çalışan toplam 378 kişiye uyguladık. Tesadüfi örnekleme yoluyla seçilen deneklerimizin yarısını (% 50.1) 30-40 yaş arası "orta yetişkinler" oluşturmaktadır. Bunları, 40-60 yaşları arasındaki "ileri yetişkinler" (% 26.8) izlemektedir. Araştırmamızda 30 ve daha genç yaşta-kiler % 22.2 lik bir oranla üçüncü sırada temsil edilmektedir. 60 yaşından daha yaşlı sadece üç kişi (% 0.8) anketimize cevap vermiştir. Böylece bu araştırmamız, daha ziyade "ilk yetişkinler" ve "orta yaş" kesim üzerinde yapılan bir çalışmadır. Dolayısıyla sonuçlar da bu çerçevede bir anlam ve yorum kazanacaktır.

Anketimize cevap verenlerin büyük çoğunluğu erkek (% 80.3), az bir bölümü ise (% 19.7) kadındır. İş ve meslek koluna göre dağılım bakımından, ilk sırayı orta dereceli okul öğretmenleri (% 37.3) alırken, bunları hukuk ve iktisatçılar (% 18.2) izlemektedir. Sağlık (doktor, veteriner, eczacı vs.) kesimine mensup olanlar % 10, teknik (her tür mühendislik) elemanlar % 12.2, subaylar % 12.2, ilahiyatçılar % 10 luk bir oranda temsil edilmektedir.

ARAŞTIRMA BULGULARI

1- Dini İnançlar: Anketimize cevap verenlerin tamamına yakını (% 96.6) Allah'ın varlığına inandıklarını belirtmişlerdir. (bkz. Tablo: I) Şüpheli (% 1.9 ve inançsız (% 1.1) olanlar birbirine yakın oranlarda ve oldukça düşük bir değer göstermektedir.

Cennete ve iyi insanların sonsuza kadar orada yaşayacağına inananlar % 79.8 dir. Bu konuda şüphe içerisinde bulunanlar (% 13.3) ve inançsızlar (% 7) az da olsa dikkati çekecek orandadır. Cehenneme ve kötü insanların sonsuza kadar orada kalacağına inananlar ise, % 52 dolaylarında kalmaktadır. Deneklerimizin % 27.6'sı bu konuda şüpheli, % 15.1'i kuvvetle olmak üzere toplam % 20.5'i ise inançsız gözükmektedir.

Tablo: I - Dini İnançlar

İNANÇ KONULARI	İNANÇ DERECESİ					Toplam
	Kuvvetle İnançlı	İnançlı	Şüpheli	İnançsız	Kuvvetle İnançsız	
Allah'a inananlar	324	39	7	4	2	376
	86.2	10.4	1.9	1.1	.53	
İyi insanların sonsuza kadar Cennette kalacağına inananlar	199	100	50	16	10	375
	53.1	26.7	13.3	4.3	2.7	
Kötü insanların sonsuza kadar Cehennemde kalacağına inananlar	99	93	102	56	20	370
	26.8	25.1	27.6	15.1	5.4	
İlahi mahkemede hesap sorulacağına inananlar	270	72	16	12	6	376
	71.8	19.2	4.3	3.2	1.6	
Dine karşı akıl ve bilimin güç ve rehberliğine inananlar	12	37	19	148	153	369
	3.3	10.0	5.2	40.1	41.5	
Bilimsel çalışmaların gelecekte insanın ölüm karşısındaki çaresizliğini ortadan kaldıracığına inananlar	9	17	58	111	179	374
	2.4	4.6	15.5	29.7	47.9	

Cennet ve cehennem inancında ortaya çıkan sonuçlarla pek uyumsuz bir şekilde anketimize cevap verenlerin % 91'i, "ölümden sonra insanların Allah huzurunda, bu dünyada yaptıklarının hesabını verecekleri"ne inandıklarını belirtmişlerdir. Ahiretteki "ilahi mahkeme"nin varlığından şüphe içerisinde bulunanlar (% 4.3) ve bunu bütünüyle inkar edenler (% 4.8) eşite yakın oranlarda ve düşük değerlerde gözlenmektedir.

Deneklerimizin % 13.3'ü sorunlarının çözümünde akıl ve bilimin rehberliği ile yetinmekte olup, dini değerlere hiçbir şekilde başvurmadığını belirtirken; % 5.2'si ise, bu konuda kararsızlıklarını dile getirmektedirler. Buna karşılık, büyük çoğunluk (% 81.6), akıl ve bilimin sınırları dışında dini hakikat alanının varlığına ve kişisel hayatlarındaki önemine inanç beslemektedir.

Bilimsel çalışmaların gelecekte insanın ölüm karşısındaki çaresizliğini ortadan kaldıracığına inananlar, akıl ve bilimin mutlak otoritesine inananlardan daha düşük olarak, % 7'dir. Ancak, bu konuda kesin bir kanaat ve görüş sahibi olmayanlar % 15.5 ile dikkat çekecek bir oranda yer almaktadır. Deneklerimizin büyük çoğunluğu (% 77.6), bilimsel gelişmelerin hiçbir zaman ölümün önünü alamayacağına inanmaktadırlar.

2- Dindarlık Seviyesi: Tablo: II'de, anketimize katılanların kendi değerlendirmelerine göre dindarlık durumları gösterilmektedir. Buna göre, deneklerimizin büyük çoğunluğunu, bütün dini görevlerini (% 21.2) veya dini görevlerin önemli bir kısmını yerine getiren (% 45.8) "dindar" kimseler oluşturmaktadır. Dini inanç sahibi olmakla birlikte, dini pratiklerden genellikle uzak bulunan "ilgi-

siz"lerin oranı % 23.3 olarak tesbit edilmiştir. Hiçbir dini bağlantısı bulunmayan (% 6.6) ve dine karşı bir tutum benimseyen (% 2.7) kimseler de küçük bir grup oluşturmaktadır.

Tablo: II - Dindarlık Seviyesi

DİNDARLIK SEVİYESİ	S	%
Kuvvetle Dindar	79	21.2
Dindar	171	45.8
İlgisiz	87	23.3
Dindar Değil	26	6.6
Din Karşıtı	10	2.7
T O P L A M	375	

3- Ölüm Düşüncesi: "Ölüm düşüncesi sık sık zihninizi meşgul eder mi" tarzında düzenlenen bir soruya verilen cevaplar incelendiğinde (bkz. Tablo: III), arasıra da olsa ölümü düşünenlerin % 51.8 ile en yüksek oranda oldukları görülmektedir. Bunu, ölümü sık sık düşündüğünü belirtenler (% 31.8) izlemektedir. Ölümle ilgili zihninde hiçbir düşünceye yer vermeyenler ise % 16.3 ile en alt sırada da yer alsa, önemli bir sayıya ulaşmaktadır.

Bu soruya verilen cevapların yaşlara göre dağılımında şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır. 24-30 yaşlarındaki denekler en yüksek oranda (% 12.7) ölümü bazen düşünmekte; ölümü sık sık düşünenler (% 6.5) ikinci sırada yer almakta; ölümü hiç düşünmeyenler ise (% 3.2) en düşük oranda bulunmaktadır. 30-40 yaş (% 24.7; % 16.5; % 8.4) ve 40-60 yaş grubunda (% 14.6; % 7.8; % 4.6) da sıralamanın aynı doğrultuda olduğu gözlenmektedir. 60+ yaştakilerin cevapları da belirgin bir özellik göstermemektedir. Cevapların yaşa göre dağılımında ortaya çıkan farklılaşmanın anlamlı olmadığı görülmektedir.

Ölüm düşüncesinin sıklığının cinsiyet değişkenine göre dağılımında da yaşta olduğu gibi aynı sıralama göze çarpmaktadır. Buna göre kadınlar (% 11.1) ve erkekler (% 41.2) en yüksek oranda ölümü bazen düşünmekte, ölümü sık sık düşünenler kadınlarda % 5.2, erkeklerde % 26.3 ile ikinci sırayı almakta, ölümü hiç düşünmeyenler kadınlarda % 3.3, erkeklerde % 13 ile en düşük oranda yer almaktadır. Elde edilen istatistiki değerler, cinsiyet farkının bu konuda önemli bir rol oynamadığını ortaya koymaktadır.

Allah inancındaki derecelenmeye göre dağılımda, kuvvetle inançlı kimselerin en yüksek oranda (% 44.4) ölümü bazen düşündükleri, % 30.1 ile ölümü sık sık düşünenlerin bunları izlediği, en düşük oranda ise (% 11.6) ölümü hiç düşünmeyenlerin yer aldığı görülmektedir. İnançlı grupta ise bu sıralama biraz

Tablo: III - Ölüm Düşüncesi ve Değişkenlere Göre Dağılımı

ÖLÜM DÜŞÜNCESİNİN SIKLIĞI	G. TOP.	YAŞLAR				CİNSİYET		ALLAH İNANCI				DİNDARLIK SEVİYESİ				
		24-30	30-40	40-60	60+	Kadın	Erkek	Kuvvetle İnançlı	İnançlı	Şüpheli	İnançsız	Kuvvetle Dindar	Dindar	İlgisiz	Dindar Değil	Din Karşıtı
Ölüm düşüncesi sık sık zihnini meşgul ediyor	119	24	61	29	1	19	97	112	6	1	-	39	61	14	3	1
	31.8	6.5	16.5	7.8	.27	5.2	26.3	30.1	1.6	.27	-	10.6	10.5	3.8	.51	.27
Ölüm düşüncesi zihnini hiç meşgul etmiyor	61	12	31	17	1	12	48	43	9	3	5	5	25	16	8	6
	16.3	3.2	8.4	4.6	.27	3.3	13.0	11.6	2.4	.81	1.4	1.4	6.8	4.3	2.2	1.6
Ölümü bazen düşündüğüm oluyor	194	47	92	54	1	41	152	165	24	3	1	34	83	56	15	3
	51.8	12.7	24.7	14.6	.27	11.1	41.2	44.4	6.5	.81	.27	9.2	22.5	15.2	4.1	.81
TOPLAM	374	83	184	100	3	72	297	320	39	7	6	78	163	86	26	10
	100	22.4	49.7	27.0	.81	19.5	80.5	86.0	10.5	1.9	1.6	21.1	45.8	23.3	7.1	2.7
Chi-kare Değerleri		$\chi^2 = 019$ s.d. = 6 p < 0.05				$\chi^2 = 1.102$ s.d.=2 p<0.05		$\chi^2 = 32.305$ s.d. = 8 p < 0.05				$\chi^2 = 45.944$ s.d. = 8 p < 0.05				

farklılaşarak, en yüksek ölümü bazen düşünenler (% 6.5) en düşük ise, (% 1.6) ölümü sık sık düşünenler şeklinde kendini göstermektedir. Ölümü hiç düşünmeyenler ise (% 2.4) ortada yer almaktadır. Şüphecilerde, ölümü hiç düşünmeyenler ve bazen düşünenler eşit oranda bulunmaktadır. (% .81) ölümü sık sık düşünenler (% .27) en düşük orandadır. İnançsızlarda ölümü hiç düşünmeyenler çoğunluğu oluşturmaktadır. (Altı kişiden beşi bu durumdadır). Bunlar içerisinde sadece bir kişi ölümü bazen düşündüğünü belirtmiştir. Ölümü sık sık düşünen ise hiç yoktur. Ölüm düşüncesindeki sıklık derecesinin Allah inancındaki farklılaşmaya bağlı olarak gösterdiği istatistiksel değerlerin anlamlılık seviyesine ulaştığı görülmektedir.

Bu konuda dindarlık seviye farklarına göre dağılımda şu değerler gözlemlenmektedir. "Kuvvetle dindarlar" % 10.6 ile en yüksek oranda ölümü sık sık düşünmekte, bunu % 9.2 ile bazen düşünenler izlemekte, en düşük oranda ise (% 1.4) ölümü hiç düşünmeyenler gelmektedir. Dindar grupta ise, en yüksek oranda ölüm bazen düşünülmekte (% 22.5), ikinci sırada sık sık düşünülmekte (% 10.5), ölümü hiç düşünmeyenler en alt sırada (% 6.8) yer almaktadır. İlgisiz gruptaki sıralanma öncekilerin her ikisinden de farklı olarak şu şekilde olmuştur: Ölümü bazen düşünenler (% 15.2), hiç düşünmeyenler (% 4.3) ve sık sık düşünenler (% 3.8). Dindar olmayan gruptaki sıralanma da, ilgisiz grupla aynı doğrultudadır (% 4.1; % 2.2; % 51) Din karşıtı grubun büyük çoğunluğu (% 1.6) ölümü hiç düşünmemektedir. Ölümü bazen düşünenler (% .81) ikinci sırada yer almaktadır. Bu gruptan sadece bir kişi ise, ölümü sık sık düşündüğünü belirtmiştir. İstatistiksel verilere göre, dindarlık seviye farklarının ölüm düşüncesindeki sıklık derecesi ile anlamlı bir ilişkisi vardır.

4- Ölümün Anlamı: Deneklerimiz içerisinde, ölümün "sonsuz bir hayatın başlangıcı olduğu inancını yaşayanlar % 70.9 ile büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. "Hakkında kimsenin birşey söyleyemeyeceği bir sır" olduğu seçeneğini işaretleyen "bilinemezci" eğilimde olanlar % 19.9 ile önemli bir oranda yer almaktadır. % 5.1'lik bir grup içinse ölüm, "yokluk ve hiçlik" anlamı taşımaktadır (Tablo: IV).

Ölümün anlamı konusundaki görüşlerin yaşlara göre dağılımı şöyledir. Bütün yaş gruplarında en yüksek oranda "ölümün sonsuz bir hayatın başlangıcı" (24-30 yaş % 16.4; 30-40 yaş % 35.9; 40-60 yaş % 17.9; 60+ yaş % .54) seçeneği işaretlenmiştir. "Hakkında kimsenin birşey söyleyemeyeceği sır" seçeneği bütün yaş gruplarında ikinci derecede yüksek oranlarda (24-30 yaş % 4.4; 30-40 yaş % 9.3; 40-60 yaş % 5.9; 60+ yaş % 27) işaretlenmiştir. Ölümün, "sonrası olmayan yokluk ve hiçlik" olduğu görüşünü benimseyenler, bütün yaş gruplarında en düşük oranlarda (24-30 yaş % .54; 30-40 yaş % 2.7; 40-60 yaş % 1.2) yer almaktadır. Cevapların yaşlara göre dağılımında ortaya çıkan farklılaşmanın anlamlı olmadığı hesaplanmıştır.

Tablo: IV - Öünün Anlamı

ÖLÜM ANLAMI KONUSUNDAKI GÖRÜŞLER	YAŞLAR				CİNSİYET		ALLAH İNANCI				DINDARLIK SEVİYESİ				
	24-30	30-40	40-60	60+	Kadın	Erkek	Kuvvetle İnançlı	İnançlı	Şüpheli	İnançsız	Kuvvetle Dindar	Dindar	İğsiz	Dindar Değil	Din Karşılı
Sonsuz bir hayatın başlangıcıdır.	263	60	132	66	2	33	252	11	-	-	70	135	49	7	1
	70.9	16.4	35.9	17.9	.54	9.0	68.3	2.9	-	-	19.1	36.9	13.4	1.9	.27
Sonrası olmayan bir yokluk ve hiçliktir.	19	2	10	7	6	13	5	5	5	4	-	3	3	5	7
	5.1	.54	2.7	1.2	-	1.6	1.4	1.4	1.4	1.1	-	.82	.82	1.4	1.9
Hakkında kimsenin bişey söyleyeme- yeceği bir sırdır.	74	16	34	22	1	28	54	18	1	-	5	26	29	10	1
	19.9	4.4	9.3	5.9	.27	7.7	14.6	4.9	.27	-	1.4	7.1	7.9	2.7	.27
Fikrim yok	5	2	3	-	1	4	2	3	-	-	1	2	2	-	-
	1.4	.54	.82	-	.27	1.1	.54	.81	-	-	.27	.55	.55	-	-
Başka	10	2	4	4	3	7	4	2	1	2	1	2	2	4	1
	2.7	.54	1.1	1.1	-.82	1.9	1.1	.54	.27	.54	.27	.55	.55	1.1	.27
TOPLAM	371	82	183	99	3	71	317	39	7	6	77	168	85	26	10
	100	22.3	49.9	26.9	.82	19.4	86.1	10.6	1.9	1.6	21.0	45.9	23.2	7.1	2.7
Chi-kare Değerleri		$\chi^2 = 6.242$			$\chi^2 = 25.819$		$\chi^2 = 203.229$				$\chi^2 = 168.251$				
		s.d. = 12	p < 0.05		s.d. = 12	p < 0.05	s.d. = 16	p < 0.05			s.d. = 16	p < 0.05			

Cinsiyet değişkenine göre cevapların dağılımında da yaşta olduğu gibi aynı doğrultuda bir sıralanma müşahede edilmektedir. Buna göre, kadınlar ve erkekler ölümü, en yüksek oranda "sonsuz bir hayatın başlangıcı" (% 9.0; % 61.5) olarak görmekteler. Bu konuda "bilinemezci" olanlar her iki grupta da ikinci sırada yer almaktadır (K. % 7.7; E. % 12.6). Ölümü, yokluk ve hiçlik olarak görenler en düşük oranda olarak, kadınlarda % 1.6, erkeklerde % 3.6 dır. İstatistiksel bulgulara göre, cinsiyet değişkeni bu konuda anlamlı bir ilişki ortaya koymamaktadır.

Allah inancındaki derecelenmeye göre bu konudaki cevapların dağılımı incelendiğinde; kuvvetle Allah'a inananların en yüksek oranda (% 68.3) ölümü sonsuz bir hayatın başlangıcı gördükleri, "bilinemezci"lerin % 14.6 ile bunları izlediği, ölümü yokluk ve hiçlik olarak görenlerin en düşük oranda (% 1.4) yer aldığı anlaşılmaktadır. Allah'a inanan grupta, ölümün anlamıyla ilgili olarak "bilinemezci" bir eğilim taşıyanlar en yüksek oranda (% 4.9)'dur; ölümü sonsuz bir hayatın başlangıcı olarak düşünenler ikinci sırada (% 2.9) yokluk ve hiçlik olarak düşünenler ise en alt sırada (% 1.4) yer almaktadır. Şüpheli ve inançsızlar için ölüm, genel olarak, bir "yokluk ve hiçlik" anlamını taşımaktadır. Şüpheli gruptan sadece bir kişi "bilinemezci" bir eğilim göstermektedir. Kişilerin Allah'a inanma dereceleri ile ölüme verdikleri anlam arasında çok kuvvetli bir ilişki olduğu, bulunan istatistiksel değerden anlaşılmaktadır.

Kuvvetle dindar, dindar ve ilgisiz gruplarda, ölümü sonsuz bir hayatın başlangıcı olarak görenler en yüksek orandadır. (KD. % 19.1; D. % 36.9; İ. % 13.4); buna karşılık bu seçenek dindar olmayan ve din karşıtı olan gruplarda ikinci yüksek oranda işaretlenmiştir. Dindar olmayan grupta ölümün bilinemezliği (% 2.7); din karşıtı grupta ise, "yokluk ve hiçlik" tarzındaki anlamının (% 1.2) en yüksek oranda benimsendiği müşahede edilmektedir. Kuvvetle dindar, dindar ve ilgisiz grupta, ölümle ilgili bilinemezci eğilim taşıyanlar (K.D. % 1.4.1; D. % 7.1; İ. % 7.9) ikinci sırada gelmektedir. Kuvvetle dindarlar içerisinde ölümü bir yokluk ve hiçlik olarak gören kimseye rastlanmazken, dindar ve ilgisizler arasında az da olsa (% .82) bu görüşü taşıyanlar bulunmaktadır. Dindarlık seviye farkları ile ölümün anlamı konusunda benimsenmiş bulunan değişik görüşler arasında sıkı bir ilişki varlığı, istatistiksel değerlerde kendini göstermektedir.

5- Ölümün Uyandırdığı Tepkiler: Ölümü hatırlamaya bağlı olarak deneklerimizde uyanan hakim duygu ve düşüncelerle ilgili cevapların dağılımı Tablo: V'de görülmektedir. Buna göre deneklerimizin büyük çoğunluğu (% 70.4) bu durumda "sessiz ve sakin bir şekilde, kaçınılmaz ve tabii bir sona yaklaştığını hissetmekte" dir. Ölümü her hatırlayışında korku, sıkıntı ve ürperti duyanların oranı % 13.9'dur. Ölüm düşüncesini zihninden kovmaya çalışarak hiç hatırlamamaya çalışanlar % 10.7 ile dikkat çekici bir sayıdadır. Diğer seçenekleri işaretleyenlerin önemli bir sayıya ulaşmadığı görülmektedir.

Tablo V - Ölümün Uyardığı Tepkiler

ÖLÜMÜ HATIRLA- MANIN DOĞUR- DUĞU TEPKİLER	G. TOP.	YAŞLAR				CİNSİYET		ALLAH İNANCI				DİNDARLIK SEVİYESİ				
		24-30	30-40	40-60	60+	Kadın	Erkek	Kuvvetle İnançlı	İnançlı	Şüpheli	İnançsız	Kuvvetle Dindar	Dindar	İlgisiz	Dindar Değil	Din Karşın
Ölümü her hatırla- yışında korku ve sıkıntı duyarım, içim ürperir.	52	19	24	9	-	19	24	44	7	-	-	11	22	18	-	1
	13.9	5.3	6.7	2.5	-	7.1	8.9	12.3	1.9	-	-	3.1	6.2	5.1	-	.28
Sessiz ve sakin bir şekilde, kaçınılmaz ve tabii bir sona yaklaştığını hissederim.	264	49	135	75	2	49	135	239	19	1	1	59	126	58	14	3
	70.4	13.8	37.9	21.1	.56	18.3	50.4	66.8	5.3	.28	.28	16.6	35.5	16.3	3.9	.85
Ölümü her hatırla- dığımında içimde birilerine ya da bir şeylere karşı isyan ve öfke uyanır.	2	1	1	-	-	1	1	1	-	-	3	-	1	-	-	1
	.53	.28	.28	-	-	.37	.37	.28	-	-	.84	-	.28	-	-	.28
Ölüme arzu duymak- tayı ve biran önce gerçekleşmesini istemekteyim.	2	1	1	-	-	1	1	1	1	-	1	2	-	-	-	-
	.53	.28	.28	-	-	.37	.37	.28	.28	-	.28	.56	-	-	-	-
Zihnimden kovmaya çalışır, hiç hatırla- lamak istemem.	40	9	19	11	-	9	19	25	9	5	1	3	14	8	9	5
	10.7	2.5	5.3	3.1	-	3.4	7.1	6.9	2.5	1.4	.28	.85	3.9	2.3	2.5	1.4
T O P L A M	375	79	180	95	2	81	187	310	36	6	6	75	163	84	23	10
	100	22.2	50.6	26.7	.56	30.2	69.8	86.6	10.1	1.7	1.7	21.1	45.9	23.7	6.5	2.8
Chi-kare Değerleri		$\chi^2 = 11.855$ s.d. = 12 p < 0.05				$\chi^2 = 6.165$ s.d. = 5 p < 0.05		$\chi^2 = 137.182$ s.d. = 16 p < 0.05				$\chi^2 = 69.296$ s.d. = 16 p < 0.05				

Cevapların yaşlara göre dağılımında, genel tabloya uygun olarak bütün yaş gruplarında ölümü sakin bir ruh hali içerisinde algılama eğiliminin en yüksek oranda tecrübe edildiği müşahede edilmektedir. 24-30 ve 30-40 yaşlarda ölümü korku ve sıkıntı içerisinde hatırlayanlar (% 5.3; % 6.7) ikinci sırada yer alırken, 40-60 yaşlarında biraz farklı olarak ölümü bastırma eğiliminin (% 3.1) daha fazla (% 3.1) yaşandığı görülmektedir. Bu yaşlar grubunda korku ve sıkıntı tecrübesini yaşayanlar, ikinci sırada bir oran göstermektedir (% 2.5). 24-30 ve 30-40 yaşlarında bu bastırma tecrübesini yaşayanlar daha düşük oranlarda (% 2.5; % 5.3) yer almaktadır. Ayrıca, ölümü "isyan ve öfke" duyguları içerisinde ya da "arzulu" bir şekilde hatırlayan birer denek, bu yaş grupları içerisinde yer almaktadır. 60+ yaştaki toplam iki kişi de ölümü sakin ve tabii bir tarzda algıladıklarını belirtmişlerdir. İstatiksel veriler, ölümü hatırlamanın uyandırdığı tepkilerin yaşlara göre dağılımında ortaya çıkan farklılaşmanın önemli olmadığına işaret etmektedir.

Kadın ve erkek deneklerin ölümü hatırlamaya bağlı olarak yaşadıkları tecrübelerdeki farklılaşma ortak bir çizgi üzerinde yer almaktadır. Her iki cinste de, ölümü "sessiz ve sakin" karşılama eğilimi en yüksek orandadır (K. % 18.3; % 50.4). Ölümden korku ve sıkıntı duyanlar, kadınlarda % 7.1, erkeklerde % 8.9 ile ikinci sırayı almaktadır. Ölümü bastırma eğilimi kadınlarda % 3.4, erkeklerde % 7.1'dir. Her iki cinste de, ölümü isyan ve öfke duyguları içerisinde hatırlayan ve ölüme arzu duyan birer kişi yer almaktadır. Cinsiyet farklılığının bu konuda önemli bir rol oynamadığı anlaşılmaktadır.

Kuvvetle Allah'a inanan grupta ölüm en yüksek oranda (% 66.8) "sakin" bir ruh hali içerisinde hatırlanmaktadır. % 5.3 ile inançlı grupta da aynı durum sözkonusudur. Buna karşılık, tamamı altı kişi olan şüpheli kimselerin beşinin, ölümün varlığını "bastırma" yoluyla unutmaya eğilimi içerisinde buldukları müşahede edilmektedir. İnançsız grubun yarısında en yüksek oranda "isyan ve öfke" duygularının yaşandığı anlaşılmaktadır. Kuvvetle inançlı grupta % 12.3 ile ölümü korku ve sıkıntı içerisinde hatırlayanlar ve bundan daha düşük oranda da (% 6.9) ölüm gerçeğini "bastırma" yoluyla kendinden uzaklaştırma eğilimi taşıyanlar bulunmaktadır. Bu grupta ölümü, "isyan ve öfke" duyguları içerisinde hatırlayan ve ölüme arzu duyan birer kişi yer almaktadır. İnançlı grupta % 2.5 ile ölümü bastırmaya çalışanlar, % 1.9 ile de ölümden korku ve sıkıntı duyanlar daha düşük oranlarda yer almaktadır. Allah'a inanma derecesindeki farklılaşmanın, ölümü hatırlamaya bağlı olarak yaşanan değişik tepki türleri ile çok kuvvetli bir ilişki bağı içerisinde bulunduğu, eldeki istatiksel verilerin ortaya koyduğu bir sonuçtur.

Kuvvetle dindar, dindar ve ilgisiz deneklerde, ölümü hatırlama en yüksek oranda "sakin" bir ruh halini ve ölümü tabii olarak kabullenme tutumunu açığa çıkarmaktadır (K.D. % 16.6; D. % 35.5; İ. % 16.3). Dindar olmayan grupta da,

% 3.9 ile aynı eğilim en yüksek oranda yer almaktadır. Din karşıtı grupta ise, ölüm gerçeğini zihinden kovma tutumunun, en yüksek oranda ve on kişilik grubun yarısı (% 1.4)nun bir davranış özelliği olduğu müşahade edilmektedir. Kuvvetle dindar grupta % 3.1, dindar grupta % 6.2 ve ilgisiz grupta % 5.1 ile ölümü her hatırlayışında korku ve sıkıntı duyanlar yer almaktadır. Dindar olmayan grupta ikinci derecede işaretlenen seçenek ise % 2.5 ile, ölümü zihinden atma, din karşıtı grupta tabii bir şekilde ölümü kabullenme (% .85) dir. Ölüm gerçeğini bastırma eğilimine, kuvvetle dindar, dindar ve ilgisiz grupta en düşük oranlarda rastlanmaktadır. İstatistiksel verilere göre, dindarlık seviyesindeki farklılık, ölümü hatırlamaya bağlı olarak yaşanan tepkinin niteliğini belirleyici - Allah inancından daha az kuvvetle- bir öneme sahip gözükmektedir.

6- Ölüm Korkusu: "Ölüm, sizde herhangi bir korku ve sıkıntı uyandırıyor-sa sizce bunun sebebi nedir?" tarzında düzenlemiş olduğumuz soruya verilen cevaplar ve bunların değişkenlere göre dağılımı Tablo: VI'da gösterilmektedir. Buna göre, deneklerimizin büyük çoğunluğu (% 57.6) "Ölümden sonra Allah huzurunda hesaba çekileceğimi düşünerek korkuyorum" seçeneğini işaretlemişlerdir. "Ölümlle sevdiğim şeylerden ve kişilerden ayrılmaktan korkuyorum" seçeneği de % 23.5 ile dikkat çekici bir oranda işaretlenmiştir. Ölümden hiçbir şekilde korkmadığımı belirtenler % 11.8 dir. Ölümle herşeyin sona ereceğini düşünerek korku hissedenler (% 6.3) az da olsa önemli bir sayıya ulaşmaktadır. "Ölümden sonra bedenimin başına gelecek şeyden korkuyorum" seçeneği sadece üç kişi tarafından, en düşük oranda işaretlenmiş gözükmektedir.

Genel olarak bütün yaş gruplarında, genel tablodaki sonuçlarla aynı sıra düzeni gösteren bir tercih dağılımı göze çarpmaktadır. 24-30 yaş % 15.6; 30-40 yaş % 26.9; 40-60 yaş % 14.5 ile en yüksek oranda, ölümden sonra Allah huzurunda hesap vermektan korkmaktadır. Ölümle sevilen objelerden ayrılmanın yol açtığı korku, 24-30 yaşta % 4.4; 30-40 yaşta % 12.8; 40-60 yaşta % 6.4 oranında tecrübe edilmektedir. 24-30 yaşta, ölümle herşeyin sona ereceğini düşünerek korku duyanlar ve ölümden hiç korkmayanlar eşit orandadır (% .87). 30-40 yaşta birinci seçeneği işaretleyenler % 2.9, sonuncu seçeneği işaretleyenler % 7.8; 40-60 yaşta birinci seçenek % 2.3, sonuncu seçenek % 2.9 oranında işaretlenmiştir. Ölümden sonra bedeninin başına gelecek şeyden korkan bir kişi de bu yaş grubu içerisinde yer almaktadır. 60+ yaşta olan üç denekğin herbiri son üç seçenektan birisini işaretlemiştir. Ölümden korkma sebepleri ile farklı yaş gruplarında yer alma arasında anlamlı bir ilişkinin varlığı tesbit edilememiştir.

Kadınlarda; sevilen objelerden ayrılık ve Allah'ın huzurunda hesaba çekilme dolayısıyla uyanan ölüm korkusu en yüksek oranda ve yaklaşık eşit düzeydedir (% 8.4; % 8.7). Buna karşılık erkeklerde, ilahi huzurda hesap verme korkusu % 48.8 ile en yüksek olup, sevilen objeden ayrılma korkusu çok daha düşük (% 15.4) bir oranda yaşanmaktadır. Kadınlarda, ölümle herşeyin sona ereceğini

Tablo: VI - Ölüm Korkusu

ÖLÜM KORKUSUNUN SEBEPLERİ	G. TOP.	YAŞLAR				CİNSİYET		ALLAH İNANCI				DİNDARLIK SEVİYESİ				
		24-30	30-40	40-60	60+	Kadın	Erkek	Kuvvetle İnançlı	İnançlı	Şüpheli	İnançsız	Kuvvetle Dindar	Dindar	İlgisiz	Dindar Değil	Din Karşıtı
Ölümler her şeyin sona ereceğini düşünerek korkuyorum.	22	3	10	8	-	4	18	9	9	3	1	-	8	7	5	1
	6.3	.87	2.9	2.3	-	1.2	5.2	2.6	2.6	.86	.29	-	2.3	2.0	1.5	.29
Ölümden sonra bedenimin başına gelecek şeyden korkuyorum.	3	2	-	1	-	2	1	-	3	-	-	-	2	1	-	-
	.86	.58	-	.29	-	.58	.29	-	.86	-	-	-	.58	.29	-	-
Ölümler sevdiğim şeylerden ve kişilerden ayrılmaktan korkuyorum.	82	15	44	22	1	29	53	57	16	4	4	5	32	22	13	7
	23.5	4.4	12.8	6.4	.29	8.4	15.4	16.4	4.6	1.2	1.2	1.2	9.3	6.4	3.8	2.0
Ölümden sonra Allah huzurunda hesaba çekileceğimi düşünerek korkuyorum.	201	54	93	50	1	30	168	195	6	-	-	61	97	41	2	-
	57.6	15.6	26.9	14.5	.29	8.7	48.8	56.2	1.7	-	-	17.7	28.1	11.9	.58	-
Ölümden hiçbir şekilde korkmuyorum.	41	3	27	10	1	4	35	35	4	-	1	11	15	10	4	1
	11.8	.87	7.8	2.9	.29	1.2	10.1	10.1	1.2	-	.29	3.2	4.4	2.9	1.2	.29
T O P L A M	349	77	174	91	3	69	275	296	38	7	6	77	154	81	24	9
	100	24.3	50.4	26.4	.87	20.1	79.9	85.3	10.9	2.0	1.7	22.3	44.6	23.5	6.9	2.6
Chi-kare Değerleri		$\chi^2 = 17.376$ s.d. = 12 p < 0.05				$\chi^2 = 21.405$ s.d.=4 p<0.05		$\chi^2 = 107.311$ s.d. = 4 p < 0.05				$\chi^2 = 72.361$ s.d. = 16 p < 0.05				

düşünerek korkanların sayısı (% 5.2), hiç ölüm korkusu yaşamadığını belirtenlerin sayısının (% 10.1) ancak yarısı düzeyindedir. İstatiksel verilere göre cinsiyet farkı, ölümden korkma sebeplerinin farklılaşması üzerinde önemli bir rol oynayabilmektedir.

Kuvvetle Allah'a inanç besleyenlerin büyük çoğunluğu (% 56.2) ilahi mahkemede hesap vermektense dolayı korku duyarken, inanan grubun yarıya yakını en yüksek oranda (% 4.6) ölümlle sevilen objelerden ayrı düşmekten dolayı korku duymaktadırlar. Kuvvetle inançlı grupta ise, bu sebebe bağlı olarak korku duyanlar % 16.4 ile ikinci sırada gelmektedir. Bu grupta, ölümden hiçbir şekilde korku duymayanlar da, % 1.1 ile önemli bir sayıda yer almaktadır. İnançlı grupta, ölümlle herşeyin sona ereceğini düşünerek korku duyanlar, ikinci sırada ve önemli bir sayıda (% 2.6) bulunmaktadır. Bu grupta ilahi huzurda hesap verme korkusu içerisinde bulunanlar % 1.7 ile ancak üçüncü sırada yer almaktadır. Ölümden sonra bedeninin maruz kalacağı acılar dolayısıyla korku duyan üç kişi yalnızca inançlı grupta yer almaktadır. Kuvvetle inançlı grupta, ölümlle herşeyin sona ereceğini düşünerek korkanlar % 2.6 ile en düşük orandadırlar. Şüpheli ve inançsızların en fazla ölümden korkmaları, sevilen objelerden ayrılma sebebine dayanmaktadır (% 1.2). Şüpheli grupta, ölümü bir hiçlik ve yokluk olarak algılayarak bundan ürküntü duyanlar, toplam sayının yarısına yakındır.

İnançsızlarda da aynı sebebe bağlı olarak korku duyan bir denek ve ölümden hiçbir korku duymayan bir denek yer almaktadır. İstatiksel analizler, Allah'a inanma derecesi ile ölümden korkma sebepleri arasında kuvvetli bir ilişkişel bağın varlığını haber vermektedir.

Kuvvetle dindar, dindar ve ilgisiz deneklerimizin en yüksek oranda ölümden ilahi huzurda hesap vermektense dolayı korktukları gözlemlenmektedir (K.D. % 17.7; D. % 28.1; İ. % 11.9) Dindar olmayan ve din karşıtlarının büyük çoğunluğu ise, en yüksek oranda sevilen objelerden ayrılmanın korkusunu yaşamaktadırlar. Kuvvetle dindar grupta, ölümden hiçbir şekilde korkmayanlar % 3.2 ile ikinci sırada yer almaktadır. Bu grupta sevilen objelerden ayrılma korkusu en düşük oranda (% 1.2) dir ve ilk iki seçeneği işaretleyen kimse bulunmamaktadır. Dindar ve ilgisiz grupta cevapların dağılımı, benzer bir sıralanma göstermektedir. Her iki grupta da sevilen objelerden ayrılık korkusu (D. % 9.3; İ. % 6.4) ikinci sıradadır. Ölümden hiç korkmayan dindarlar % 4.4, ilgisizler % 2.9; ölümlle herşeyin sona ermesinden korkan dindarlar % 2.3, ilgisizler % 2 lik bir oran oluşturmaktadır. Bu iki grupta da, ölümden sonra bedeninin başına geleceklerden korkanlar en düşük orandadır. Dindar olmayanların önemli bir bölümü için korku sebebi, ölümlle herşeyin sona ermesi düşüncesidir. Bu grupta ölümden hiç korkmadığını belirtenler az da olsa önemli bir sayıya ulaştığı gözlemlenmektedir. İlahi mahkemede hesaba çekilme korkusunu yaşayanlar ise en düşük orandadır. Din karşıtları grubunda, ölümlle herşeyin sona ereceğinden korkan ve ölüm kor-

kusu duymayan birer kişinin olduğu görülmektedir; bunun dışındaki ikinci ve dördüncü sıradaki seçenekleri işaretleyen olmamıştır. İstatiksel verilere göre, dindarlık seviyesindeki farklılaşma ile ölümden korkma sebepleri arasında anlamlı bir ilişki sözkonusudur.

7- Ölüm Arzusu: "Herhangi bir şekilde ölüme arzu duyuyorsanız sizce bunun sebebi nedir?" tarzında düzenlemiş bulunduğumuz bir soruya verilen cevapların dağılımı Tablo: VII'de görülmektedir. Buna göre, deneklerimizin yarısından fazlası (% 54.1) ya birkaç seçeneği birden işaretlemek ya da "ölüme arzu duymuyorum" şeklinde veya bu anlama gelecek ifadelerle, belirtilen seçenekler dışında bir eğilim taşıdıklarını belirtmişlerdir. Ölüme arzu duyanlar en fazla (% 26.9) ölümlle sonsuz mutluluğa kavuşacağı ümit ve beklentisi içerisinde bu duyguyu yaşamaktadırlar. Ölümü hayatın güçlüklerinden bir kaçış yolu olarak gördüğü için arzu duyanlar % 9.5; ölümü hayattan daha anlamlı bulduğu için arzu edenler % 7.5 ile önemli bir sayıda yer almaktadır. Deneklerimizmin % 2.5'i de, başkalarının kendisini ölümden sonra daha iyi anlayacaklarını sandığı için ölümü arzu etmektedir.

60+ yaş dışındaki bütün yaş gruplarında ölüm arzusu en yüksek oranda "sonsuz bir mutluluk" beklentisine bağlı olarak yaşanmaktadır (sırasıyla: % 7.5; % 12.9; % 6.9) 24-30 yaşta % 4.7, 40-60 yaşta % 2.2 ile, ölümü, hayatın güçlüklerinden bir kurtuluş yolu olarak algılayıp onu arzu edenler ikinci sırada gelmektedir. 30-40 yaşta ise, ölümü hayattan daha anlamlı bulduğu için arzu duyanlar % 4.3 ile ikinci sıradadır. 60+ yaşta, mevcut seçenekler içerisinde sadece ölümü hayattan daha anlamlı bulma", bir kişi tarafından ölüm arzusu sebebi olarak işaretlenmiştir. İstatiksel veriler, değişik yaş gruplarına mensup olmanın, ölüme arzu duyma sebepleri üzerinde etkili olmadığını göstermektedir.

Kadınlarda ölüm arzusu en yüksek oranda (% 3.3) hayatın güçlüklerinden kurtulma ümidine bağlı olarak yaşanmakta iken, erkeklerin ölüm arzusu en yüksek oranda (% 24.6) ölümlle sonsuz bir mutluluğa kavuşma ümidi sebebine dayanmaktadır. Kadınlarda, diğer seçeneklerin yaklaşık eşit oranlarda (% 1.4 ve % 1.1) işaretlenmiş olduğu görülmektedir. Erkeklerde ise, ölümlle hayatın güçlüklerinden kurtulma (% 7.1) ve ölümü hayattan daha anlamlı bulma (% 6.8) sebebine dayalı olan ölüm arzusu, birbirine yakın oranlarda sıralanmaktadır. Her iki cinsten de "ölümden sonra daha iyi anlaşılma" sebebine bağlı olarak yaşanan ölüm arzusu en düşük oranlarda yer almaktadır. Cinsiyet farkı ile ölüm arzusu sebepleri arasındaki ilişki - çok güçlü olmasa da - anlamlıdır. Diğer bir deyişle, istatistiksel verilere göre, cinsiyet farkının ölüm arzusu sebepleri üzerinde etkili olduğu müşahede edilmektedir.

Kuvvetle Allah'a inananlar, en yüksek oranda (% 26.9), ölümü sonsuz bir mutluluk vasıtası olarak gördükleri için ona arzu duymaktadır. İnançlı grupta ise, bu seçeneğin hiç işaretlenmediği gözlenmektedir. Bu grupta ölüm arzusu en yük-

Tablo: VII - Ölüm Arzusu

ÖLÜM ARZUSU VE SEBEPLERİ	G. TOP.	YAŞLAR				CİNSİYET		ALLAH İNANCI				DİNDARLIK SEVİYESİ				
		24-30	30-40	40-60	60+	Kadın	Erkek	Kuvvetle İnançlı	İnançlı	Şüpheli	İnançsız	Kuvvetle Dindar	Dindar	İgisiz	Dindar Değil	Din Karşıtı
Ölümlü sonsuz bir mutluluğa kavuşacağı düşünerek, onu arzu ediyorum.	76	21	36	17	-	4	68	75	-	-	1	23	37	13	2	1
	26.9	7.5	12.9	6.9	-	1.4	24.6	26.9	-	-	.36	8.2	13.2	4.6	.71	.36
Ölümlü hayatın güçlüklerinden kurtulacağı düşünerek, onu arzu ediyorum.	27	13	7	6	-	9	18	20	6	1	-	3	14	8	2	-
	9.5	4.7	2.5	2.2	-	3.3	6.5	7.1	2.1	.36	-	1.1	4.9	2.9	.71	-
Ölümü, hayattan daha anlamlı bulduğum için arzu ediyorum.	20	5	12	2	1	4	16	19	1	-	-	5	12	3	-	-
	7.1	1.8	4.3	.72	.36	1.4	5.8	6.8	.36	-	-	1.8	4.3	1.1	-	-
Başkalarının, beni ölümden sonra daha iyi anlayacağını düşünerek, arzu ediyorum.	7	1	4	2	-	3	4	5	2	-	-	2	3	2	-	-
	2.5	.36	1.4	.72	-	1.1	1.4	1.8	.71	-	-	.71	1.1	.71	-	-
Başka	153	29	87	34	2	34	117	121	21	5	4	27	62	40	16	6
	54.1	10.4	31.2	12.2	.72	12.3	42.2	43.1	7.5	1.8	1.4	9.6	22.1	14.2	5.7	2.1
TOPLAM	283	69	146	61	3	54	223	240	30	6	5	60	128	66	20	7
	100	24.7	52.3	21.9	1.1	19.5	80.5	85.4	10.7	2.1	1.8	21.4	45.6	23.5	7.1	2.5
Chi-kare Değerleri		$\chi^2 = 19.344$ s.d. = 12 p < 0.05				$\chi^2 = 15.525$ s.d. = 4 p < 0.05		$\chi^2 = 25.3581$ s.d. = 16 p < 0.05				$\chi^2 = 20.057$ s.d. = 16 p < 0.05				

sek oranda (% 2.1) hayatın güçlüklerinden kurtulma isteğine bağlı olarak yaşamaktadır. Kuvvetle inançlı grupta; hayatın güçlüklerinden kurtulma (% 7.1) ve ölümü hayattan daha anlamlı bulma (% 6.8) sebebine dayalı olarak ölüm arzusu taşıyanlar birbirine yakın oranlarda yer almaktadır. Her iki grupta da ölüm arzusunun en düşük oranda uyandıran sebep, "ölümden sonra daha iyi anlaşılma" ümididir. Şüpheli ve inançsızların tamamına yakınında ölüm arzusuna rastlanmamaktadır. Şüphelilerden sadece bir kişi, hayatın güçlüklerinden kurtulma, inançsızlardan da yine bir kişi "sonsuz mutluluğa kavuşma" ümit ve beklentisi içerisinde ölüme arzu duyduklarını belirtmişlerdir. İstatiksel veriler, Allah'a inanç derecesindeki farkların, ölüme arzu duyma sebepleri üzerinde etkili olmadığını haber vermektedir.

Kuvvetle dindar, dindar ve ilgisiz grupta ölüm arzusu en yüksek oranda ve "sonsuz bir mutluluğa kavuşma" ümidine dayalı olarak yaşandığı gözlenmektedir (K.D. % 8.2; D. % 13.3; İ. % 4.6) Kuvvetle dindar grupta, ölümü hayattan daha anlamlı bulduğu için arzu duyanlar (% 1.8), ölümlü hayatın güçlüklerinden kurtulacağını düşünerek arzu duyanlardan (% 1.1) biraz yüksektir. Buna karşılık dindar ve ilgisiz grupta; "hayatın güçlüklerinden kurtulma" temeline dayalı ölüm arzusu (D. % 4.9; İ. % 2.9) öncekine göre biraz daha yüksek oranda (D. % 4.3; İ. % 1.1) dir. Bu üç grupta da "ölümden sonra daha iyi anlaşılma" beklentisine bağlı ölüm arzusu, en düşük oranlarda yer almaktadır. Dindar olmayan grupta, çok düşük sayıda da olsa, 1. ve 2. seçenekte dile getirilen düşüncelere bağlı olarak ölüme arzu duyan kimseler vardır; ancak büyük çoğunlukta böyle bir arzunun varlığına rastlanmamaktadır. Din karşıtı grupta da, "sonsuz mutluluk" beklentisi içerisinde ölüme arzu duyan bir kişi dışında çoğunluğun böyle bir arzuya uzak kaldığı müşahade edilmektedir. Dindarlık seviyesindeki farkların, ölüme arzu duyma sebepleri üzerinde etkili bir rol oynamadığı, istatiksel verilerden anlaşılmaktadır.

8- Ölmüş Birinin ya da Mezarlığın Uyandırdığı Tepkiler: Ölmüş bir insanla karşılaşma veya bir mezarlıkta hazır bulunma durumları kişilerde hangi tecrübe ve davranışlara yol açmaktadır? Bunu açığa çıkarma amacıyla düzenlenmiş bulunan soruya verilmiş olan cevaplar Tablo: VIII'de görülmektedir. Buna göre; ölmüş birisi ya da mezarlık deneklerimizde % 44.6 ile en fazla, ölüm sonrasını düşünmeye ve buna bağlı olarak ta iyilik ve ibadete yönelme niyetinin canlanmasına yol açmaktadır. Bu durumlar karşısında, ölümün tabii olduğunu düşünerek etkilenmeyenler, % 29.6'lık bir oran göstermektedir. Tepkisi, ölüm sonrasını düşünerek duygusal bir sarsıntı (% 15.9) veya daha belirgin korku ve heyecan (% 5.9) ile sınırlı kalanlar, az da olsa önemli bir sayıya ulaşmaktadır.

Kadınlarda, belirtilen uyarıcı durumda, ölümden sonrasını düşünerek iyilik ve ibadete yönelenler ile, ölümün tabii olduğunu düşünerek etkilenmeyenler en yüksek oranda ve eşit sayıdadır (% 5.5).

Tablo: VIII - Ölmüş Birinin veya Mezarlığın Uyandırdığı Tepkiler

ÖLMÜŞ BİRİNİN YA DA MEZARLIĞIN UYANDIRDIĞI TEPKİLER	G. TOP.	YAŞLAR				CİNSİYET		ALLAH İNANCI				DİNDARLIK SEVİYESİ				
		24-30	30-40	40-60	60+	Kadın	Erkek	Kuvvetle İnançlı	İnançlı	Şüpheli	İnançsız	Kuvvetle Dindar	Dindar	İgisiz	Dindar Değil	Din Karşısı
Korku ve heyecan duyarım.	22	7	9	6	-	7	15	16	5	1	-	1	9	10	2	-
	5.9	1.9	2.5	1.6	-	1.9	4.1	4.3	1.4	.27	-	.27	2.5	2.7	.54	-
Ölüm sonrası düşünerek ürperirim.	58	18	26	14	-	18	40	46	9	2	1	7	24	22	3	1
	15.9	4.9	7.1	3.8	-	4.9	10.9	12.4	2.4	.54	.27	1.9	6.5	5.9	.82	.27
Ölüm sonrası düşünerek iyilik yapmaya ve ibadetlerimi tamamlamaya çalışırım.	166	35	82	46	1	20	143	163	4	-	-	59	75	27	3	1
	44.6	9.5	22.3	12.5	.27	5.5	39.1	43.8	1.1	-	-	16.1	20.4	7.4	.82	.27
Ölümün tabii olduğunu düşünerek etkilenmem.	110	15	62	29	2	23	85	85	17	4	2	8	54	26	14	5
	29.6	4.1	16.9	7.9	.54	5.5	23.2	22.9	4.6	1.1	.54	2.2	14.7	7.1	3.8	1.4
Başka	16	7	5	3	-	4	11	10	4	-	2	4	4	2	4	2
	4.3	1.9	1.4	.82	-	1.1	3.0	2.7	1.1	-	.54	1.1	1.1	.54	1.1	.54
TOPLAM	372	82	184	98	3	72	294	319	39	7	5	79	166	87	26	9
	100	22.3	50.1	26.7	.82	19.7	80.3	86.2	10.5	1.9	1.4	21.5	45.2	23.7	7.1	2.5
Chi-kare Değerleri		$\chi^2 = 15.816$ s.d. = 12 p < 0.05				$\chi^2 = 13.089$ s.d.=4 p<0.05		$\chi^2 = 51.976$ s.d. = 16 p < 0.05				$\chi^2 = 78.507$ s.d. = 16 p < 0.05				

Ölüm sonrası düşünerek ürperenler de (% 4.9) önekilere yakın oranda ve önemli sayıdadır. Erkeklerin çoğunluğu (% 43.8) belirtilen durumlarda, ölüm sonrası düşünerek iyilik ve ibadet yapmaya yönelmektedir. Ölümün tabii olduğunu düşünerek etkilenmeyenler % 23.2 ile ikinci sırada, ölüm sonrası düşünerek ürperenler ise % 10.9 ile üçüncü sırada gelmektedir. Korku ve heyecan duyanlar en düşük oranda (% 4.1) yer almaktadır. İstatiksel veriler cinsiyet farkının bu konuda önemli bir rol oynamadığını, fakat az da olsa etkili olabileceğini ifade etmektedir. Kuvvetle Allah'a inananlar, belirtilen durumla karşılaşmaları zaman % 43.8 ile en yüksek oranda iyilik ve ibadete yönelirken, inançlılar (% 4.6), şüpheciler (% 1.1) ve inançsızlar (% .54) en yüksek oranda ölümü tabii görerek etkilenmemektedirler. Kuvvetle inanan grupta, ölümü tabii olarak görüp etkilenmeyenler de % 22.9 ile ikinci sırada önemli bir sayıya ulaşmaktadır. Ölüm sonrası düşünerek ürperenler kuvvetle inançlı grupta 3. sırada (% 12.4); inançlı (% 2.4); şüpheci (% .54) ve inançsız (% .27) grupta ise 2. sırada yer almaktadır. Bütün bu gruplarda korku ve heyecan duyanlar en düşük oranda yer almaktadırlar. İstatiksel verilere göre, Allah inancındaki farklılık, ölmüş birinin ya da mezarlığın uyandırdığı tepkiler üzerinde etkili olabilmektedir.

Kuvvetle dindar, dindar ve ilgisiz grupta belirtilen uyarılar en yüksek oranda iyilik ve ibadete yönelmeye yol açmaktadır (K.D. % 16.1; D. % 20.4; İ. % 7.4). Dindar olmayan grupta % 3.8 ile, din karşıtı grupta ise % 1.4 ile en yüksek oranda ölümün tabii olduğunu düşünerek etkilenmeyenler, kuvvetle dindar grupta (% 2.2), dindar grupta (% 14.7), ilgisiz grupta ise (% 7.1) ile 2. sırada yer almaktadırlar. Korku ve heyecan duyanlar, din karşıtı grubunda hiç bulunmamakta, diğer gruplarda ise en düşük oranlarda yer almaktadır. İlgisiz grupta, önemli bir sayıya ulaşan 3 seçenek arasındaki sayı farkları, kuvvetle dindar ve dindar gruba kıyasla çok daha az ve birbirine yakın olduğu gözlemlenmektedir. İstatiksel verilere göre, dindarlık seviyesindeki farklılaşma ile ölmüş birinin veya mezarlığın uyandırdığı tepkiler arasında anlamlı bir ilişki mevcuttur.

9- Ölmüş Bir Yakının Uyandırdığı Tepkiler: Ölmüş olan kişi, sıradan herhangi birisi değil de, eş, dost, akraba.. gibi kendimize çok yakın birisi ise, bu durumun uyandırdığı duygu ve heyecanlar nelerdir? Tablo: IX'da konuyla ilgili cevapların dağılımı yer almaktadır. Deneklerimizin yarısından fazlası için (% 51.5) bu durum kişinin kendi "çaresizlik ve güçsüzlüğü"nü derinden hissetmesine yol açmaktadır. Böylesi durumlarda "acı ve üzüntü" ile sınırlı bir tecrübe yaşayanlar % 39 dur. Deneklerimizin % 4.3 de böyle bir olayın "şok" etkisi yaptığı, toplam iki kişide ise "hıncı ve isyan" duyguları uyandırdığı müşahade edilmiştir. Belirtilen seçenekler dışında başka görüş bildirenler de % 4.6'dır.

Bütün yaş gruplarında böyle bir olay, en yüksek oranda "çaresizlik ve güçsüzlük" tecrübelerine yol açmaktadır. (24-30 % 11.2; 30-40 % 26; 40-60 % 14.3; 60 + % 27) 24-30 yaşta % 8.2, 30-40 yaşta % 20.3; 40-60 yaşta % 10.1 ile "acı ve

Tablo: IX - Ölmüş Bir Yakının Uyandırdığı Tepkiler

BİR YAKININ ÖLÜMÜNÜN UYANDIRDIĞI TEPKİLER	G. TOP.	YAŞLAR				CİNSİYET		ALLAH İNANCI				DİNDARLIK SEVİYESİ				
		24-30	30-40	40-60	60+	Kadın	Erkek	Kuvvetle İnançlı	İnançlı	Şüpheli	İnançsız	Kuvvetle Dindar	Dindar	İgisiz	Dindar Değil	Din Karşıtı
Bu benim için acı ve üzüntü verici bir olaydır.	144	30	74	37	1	31	111	115	19	5	3	22	60	38	13	8
	39.0	8.2	20.3	10.1	.27	8.5	30.6	31.3	5.2	1.4	.82	6.0	16.5	10.4	3.6	2.2
Bu bana, insanın çaresizliğini ve güçsüzlüğünü hatırlatan bir olaydır.	190	41	95	52	1	28	159	174	14	2	-	47	93	38	11	-
	51.5	11.2	26.0	14.3	.27	7.7	43.8	47.4	3.8	.54	-	12.9	25.6	10.4	3.0	-
Bu benim için kabul edilmesi çok zor ve şok etkisi yapan bir olaydır.	16	8	7	1	-	10	6	13	3	-	-	1	7	6	1	-
	4.3	2.2	1.2	.27	-	2.8	1.7	3.5	.82	-	-	.27	1.9	1.7	.27	-
Bu bende hınc ve isyan duygularımı uyandıran bir olaydır.	2	1	1	-	-	1	1	-	1	-	1	-	-	1	-	1
	.54	.27	.27	-	-	.28	.28	-	.27	-	.27	-	-	.27	-	.27
Başka	17	2	7	6	1	2	14	14	2	-	1	5	7	4	1	-
	4.6	.55	1.9	1.6	.27	.55	3.9	3.8	.54	-	.27	1.4	1.9	1.1	.27	-
TOPLAM	369	82	184	96	3	72	291	316	39	7	5	75	167	87	26	9
	100	22.5	50.4	26.3	.82	19.8	80.1	86.1	10.6	1.9	1.4	20.6	45.8	23.9	7.1	2.5
Chi-kare Değerleri		$\chi^2 = 17.258$ s.d. = 12 p < 0.05				$\chi^2 = 23.138$ s.d.=4 p<0.05		$\chi^2 = 118.362$ s.d. = 16 p < 0.05				$\chi^2 = 42.608$ s.d. = 16 p < 0.05				

üzüntü" hissedenler ikinci sıradadır. Bu durumda "şok" etkisi yaşayanlar 24-30 yaşta % 2.2, 30-40 yaşta % 1.2, 40-60 yaşta % .27 dir. Hınç ve isyan duyguları yaşayan iki denekten birisi 24-30 yaş diğeri ise 30-40 yaşlar arasındadır. 60+ yaştaki iki denekten birisi birinci seçeneği diğeri ise ikinci seçeneği işaretlemiştir. İstatiksel veriler yaş faktörünün bu konuda önemli bir rol oynamadığını ortaya koymaktadır.

Kadınlarda bir yakının ölümü % 8.5 ile en fazla "acı ve üzüntü" doğururken, erkeklerde % 43.8 ile en fazla "çaresizlik ve güçsüzlük" tecrübelerine yol açmaktadır. Bu ikinci tecrübeyi yaşayanlar kadınlarda % 7.7 ile ikinci sıradadır. Erkeklerde ise, bir yakının ölümü % 30.6 ile ikinci sırada "acı ve üzüntü" ye yol açmaktadır. Şok etkisi her iki cinste de düşük oranlarda (K. % 2.8; E. % 1.7) yaşanmaktadır. İstatiksel verilere göre, cinsiyet farkı bir yakının ölümüne bağlı olarak uyanan tecrübeler üzerinde etkili görülmektedir.

Kuvvetle Allah'a inananların büyük çoğunluğu (% 47.4) bir yakının ölümü karşısında "çaresizlik ve güçsüzlüklerinin farkına daha iyi varmaktadırlar. İnançlı grupta % 5.2, şüpheli grupta ise % 1.4 ile en fazla "acı ve üzüntü" tecrübesi yaşanmaktadır. Kuvvetle inanca grupta bu tecrübeyi yaşayanlar % 31.3 ile ikinci sırada gelmektedir. İnançlı grupta "çaresizlik ve güçsüzlük" tecrübesini yaşayanlar % 3.8, şüpheli grupta ise % .54 dir. Şok etkisi yaşayanlar % 3.5 ile kuvvetle inanca, % .82 ile inanca grupta yer almaktadır; şüpheli ve inançsızlar içerisinde bu seçeneği işaretleyen olmamıştır. İnançsızların çoğunluğu için bir yakının ölümü % .82 ile, "acı ve üzüntü" verici bir olaydır. Hınç ve isyan tepkisinin sadece inanca ve inançsız gruplarda birer kişi tarafından tecrübe edilmiş olduğu gözlemlenmektedir. İstatiksel veriler, Allah inancındaki farklılaşmanın bir yakının ölümü üzerine yaşanan duygu ve tepkilerin niteliğini kuvvetle belirleyici bir öneme sahip olduğunu haber vermektedir.

Kuvvetle dindar ve dindar grupta, bir yakının ölümü en fazla (K.D. % 12.9; D. % 25.6) "çaresizlik ve güçsüzlük" tecrübelerine yol açmaktadır. İlgisiz grupta "acı ve üzüntü" ile "çaresizlik ve güçsüzlük" tecrübeleri eşit sayıda (% 10.4) yaşanmaktadır. Din dışı grupta % 3.6, din karşıtı grupta ise % 2.2 ile en fazla "acı ve üzüntü" tecrübesi hissedilmektedir. Din dışı grupta "çaresizlik" tecrübesini yaşayanların sayısının (% 3.0) öncekilere yakın olduğu müşahede edilmektedir. Kuvvetle dindar ve dindar deneklerde "acı ve üzüntü" tecrübesi yaşayanlar ikinci sırada (K.D. % 6; D. % 16.5) gelmektedir. "Şok" tecrübesi din karşıtlarında hiç görülmezken diğer gruplarda da en düşük oranlarda yaşanmaktadır. Bir yakının ölümü karşısında "hınç ve isyan" duygularına kapılanlar (birer kişi) sadece ilgisiz ve din karşıtı denekler arasında yer almaktadır. İstatiksel verilere göre, dindarlık seviyesindeki farklarla bir yakının ölümünün uyandırdığı tepkiler arasında anlamlı bir ilişki mevcuttur.

Tablo: X - Ölümsüzlüğün Anlamı

ÖLÜMSÜZLÜĞÜN ANLAMI ÜZERİNE GÖRÜŞLER	G. TOP.	YAŞLAR				CİNSİYET		ALLAH İNANCI				DİNDARLIK SEVİYESİ				
		24-30	30-40	40-60	60+	Kadın	Erkek	Kuvvetle İnançlı	İnançlı	Şüpheli	İnançsız	Kuvvetle Dindar	Dindar	İlgisiz	Dindar Değil	Din Karşıtı
Maddenin sonsuzluğu içinde hayat ve insan da sonsuzdur.	16	1	9	6	-	5	11	8	7	-	1	1	7	4	3	-
	4.3	.27	2.5	1.7	-	1.4	3.0	2.2	1.9	-	.27	.27	1.9	1.1	.82	-
Ölümden sonra insan ruhu bir başka canlıya geçerek sonsuz olarak varlığını koruyacaktır.	15	3	8	4	-	4	11	15	-	-	-	1	6	7	1	-
	4.1	.82	2.2	1.1	-	1.1	3.0	4.1	-	-	-	.27	1.6	1.9	.27	-
Ölümden sonra yeniden diriliş ve sonsuz bir hayat vardır.	240	58	116	60	2	36	199	230	10	-	-	69	116	49	4	1
	65.0	15.9	31.8	16.5	.55	9.9	54.8	62.7	2.7	-	-	18.9	31.8	13.4	1.1	.27
Ölümlle birlikte insanın ferdiyeti yok olur fakat eserleri ve başarıları sonsuzdur.	65	14	34	16	-	19	45	49	11	2	2	6	26	20	7	5
	17.6	3.9	9.3	4.4	-	5.2	12.4	13.4	3.0	.54	.54	1.6	7.1	5.5	1.9	1.4
Ferdin varlığı geçici ve yok olucudur, fakat toplum devamlı ve sonsuzdur.	21	3	10	8	-	5	16	10	6	4	1	1	6	4	7	2
	5.7	.82	2.8	2.2	-	1.4	4.4	2.7	1.6	1.1	.27	.27	1.6	1.1	1.9	.55
Herşeyin yokluk ve hiçliğe dönüşeceği sonsuz bir zaman vardır.	7	2	3	2	-	3	4	2	3	1	1	-	2	2	3	-
	1.9	.55	.82	.55	-	.83	1.1	.54	.82	.27	.27	-	.55	.55	.82	-
Başka	5	-	3	1	1	-	5	2	2	-	-	1	1	1	1	1
	1.4	-	.82	.27	.27	-	1.4	.54	.54	-	-	.27	.27	.27	.27	.27
TOPLAM	369	89	183	97	3	72	291	316	39	7	5	79	164	87	26	9
	100	22.3	50.3	26.6	.82	19.8	80.2	86.1	10.6	1.9	1.4	21.6	44.9	23.8	7.1	2.5
Chi-kare Değerleri		$\chi^2 = 30.147$ s.d. = 12 p < 0.05				$\chi^2 = 12.452$ s.d. = 16 p < 0.05		$\chi^2 = 145.331$ s.d. = 24 p < 0.05				$\chi^2 = 100.229$ s.d. = 24 p < 0.05				

10) Ölümsüzlüğün Anlamı: "Sizce ölümsüzlüğün anlamı nedir?" sorusunun seçeneklerine verilen cevaplar Tablo: X'da görülmektedir. Buna göre, deneklerimizimizin büyük çoğunluğu (% 65), "ölümden sonra yeniden diriliş ve sonsuz bir hayat vardır" seçeneğini işaretlemişlerdir. "Ölümlerle birlikte insanın ferdiyeti yok olur fakat eserleri ve başarıları sonsuzdur" düşünce ve inancını benimseyenlerin % 17.6 ile önemli bir sayıya ulaştığı görülmektedir. Sosyal ölümsüzlük inancı taşıyanlar % 5.7; "maddi ölümsüzlüğe" inananlar % 4.3; "tenasüh'e inananlar % 4.1; "herşeyin yokluk ve hiçliğe dönüşeceği sonsuz bir zaman"a inananlar ise % 1.9'dur. Deneklerimizimizin % 1.4'de mevcut seçenekler dışında başka görüşler belirtmişlerdir.

Bütün yaş gruplarında "yeniden diriliş" temeline dayalı ölümsüzlük anlayışının en yüksek oranda paylaşıldığı görülmektedir (24-30 % 15.9; 30-40 % 31.8; 40-60 % 16.5; 60+ 5.55) 24-30 yaşta "insani eser ve başarıların sonsuzluğu" % 3.9, 30-40 yaşta % 9.3; 40-60 yaşta % 4.4 ile ikinci sırada gelmektedir. Diğer sonuçlarda genel tablodaki sıralanmaya uygun bir özellik göstermektedir. İstatistiksel veriler yaş faktörünün bu konuda önemli olmadığını ortaya koymaktadır.

Kadınlarda % 9.9, erkeklerde % 54.8 ile yeniden dirilişe bağlı sonsuzluk en yüksek oranda paylaşılan bir anlayıştır. Her iki cinste de ikinci sırayı "insan eser ve başarılarının sonsuzluğu"nu benimseyenler almaktadır (K. % 5.2; E. % 12.4). Kadınlarda, maddi ve sosyal anlamda bir ölümsüzlük inancı taşıyanlar % 1.4 ile eşit sayıdadır. Zamanın sonsuzluğuna inananlar ise en düşük oranda (% .82) yer almaktadırlar. Erkeklerde sosyal ölümsüzlük anlayışını taşıyanlar (% 4.4), maddi ölümsüzlük anlayışına sahip olanlardan (% 3) daha fazladır. Bu grupta tenasühe inananlar % 3, zamani sonsuzluğa inananlar % 1.1 ile en düşük oranlarda yer almaktadırlar. İstatistiksel verilere göre cinsiyet farkının ölümsüzlüğün anlamı konusundaki görüşler üzerinde belirleyici bir etkisi yoktur.

Kuvvetle Allah'a inanan deneklerimiz en fazla (% 62.7) yeniden dirilişe birlikte yaşanacak olan sonsuz bir hayatın varlığına inanmaktadırlar. İnançlı grupta ise "insani eser ve başarıların sonsuzluğu" inancını taşıyanlar (% 3) en yüksek oranda yer almaktadır. Şüphelilerde "sosyal ölümsüzlük", inançsızlarda ise "insani eser ve başarıların sonsuzluğuna inanç en yüksek orandadır. (S: % 1.1; İ. % .54). Bu iki grupta yeniden dirilişe inananlar bulunmamaktadır. Kuvvetle inançlılar arasında % 13.4 ile "İnsani eser ve başarıların sonsuzluğuna inananlar" ikinci sırada gelmektedir. Bunları % 4.1 ile "Tenasüh'e inananlar, % 2.7 ile toplumun sonsuzluğuna inananlar, % 2.2 ile maddi ölümsüzlüğe inananlar izlemektedir. İnançlı grupta yeniden dirilişe inananlar % 2.7 ile ikinci sıradadır. Bu grupta, maddi ölümsüzlüğe inananlarla (% 1.9), sosyal ölümsüzlüğe inananların sayısı (% 1.6) birbirine yakındır. Şüphelilerin benimsediği diğer ölümsüzlük anlayışları, % 1.1 ile sosyal, % .54 ile insani eser ve başarıların sonsuzluğu ve (tek bir kişi) zamanın sonsuzluğudur. İnançsızlarda ise sosyal ve zamani sonsuzluk, benim-

senen diğer sonsuzluk anlayışı olarak gözlemlenmektedir. Allah inancındaki farklılığın, ölümsüzlüğün anlamı konusunda benimsenen görüşlerle önemli bir ilişki içerisinde olduğu, istatistiksel verilerden anlaşılmaktadır.

Kuvvetle dindar (% 18.9), dindar (% 31.8) ve ilgisiz (% 13.4) lerde ölümden sonra yeniden diriliş ve sonsuz bir hayata inananlar en yüksek orandadır. Dindar olmayanlarda, "insani eser ve başarılar" ile toplumsal varlığın sonsuzluğu inancı en yüksek oranda yer almaktadır. Bu grupta yeniden dirilişe inananlar % 1.1 ile daha alt sıralarda yer almaktadır. Din karşıtı grupta ise, "insani eser ve başarıların sonsuzluğu"na inananlar % 1.4 ile çoğunluktadır. Bu grupta yeniden dirilişe inandığını belirten bir kişinin varlığı da dikkat çekmektedir. Kuvvetle dindarlar arasında, az da olsa (% 1.6) insani eser ve başarıların sonsuzluğuna inananların olduğu görülmektedir. Bu grupta, zamanın sonsuzluğuna inanan bulunmamaktadır. Dindar grupta, "insani eser ve başarıların sonsuzluğu"na inananlar % 7.1 ile ikinci sırada gelmektedir. Bunları, % 1.9 ile maddi sonsuzluğa inananlar tenasüh ve sosyal ölümsüzlüğe inananlar (% 1.6) izlemektedir. İlgisiz grupta insanî eser ve başarının sonsuzluğuna inananlar % 5.5, tenasühe inananlar % 1.9, toplumun devamlılığına inananlar ise % 1.1 olarak sıralanmaktadır. Dindar olmayan grupta, maddi ölümsüzlük ve zamanın sonsuzluğu anlayışları eşit sayıda (% .82) benimsenmiş gözükmektedir. Zamanın sonsuzluğuna inananlar bütün gruplarda en düşük oranlarda yer almaktadır. İstatistiksel verilere göre, dindarlık seviyesindeki farklar, ölümsüzlüğün anlamı üzerindeki görüşlerde önemli bir rol oynayabilmektedir.

11- Ölümle İlgili Tutumların Dini Davranışa Etkisi: Tablo: XI'de, ölümle ilgili olarak benimsenmiş olan bazı inanç ve tutumların kişinin dini hayatında nasıl bir etki meydana getirdiğine dair cevapların dağılımı yer almaktadır. Bu soruda sadece "dindarlık" değişkeni dikkate alınmıştır.

a- Ölümle ilgili kaygılar ve dini yöneliş. Deneklerimizin % 11.9'u kuvvetle olmak üzere toplam % 47.3'ü ölümle ilgili düşünce ve kaygılarının, dini ilgi ve yönelişlerinde olumlu bir etkide bulunduğunu % 38.8'i ise böyle bir etki yaşamadıklarını belirtmişlerdir. Bu konuda "kararsız" olduklarını belirtenler de (% 13.8) önemli bir sayıya ulaşmaktadır.

Kuvvetle dindar grupta, % 13.8 ile (% 8.2'si kuvvetle olmak üzere) ölümle ilgili düşünce ve kaygılardan dini yönde olumlu olarak etkilenenler en yüksek orandadır. Etkilenmeyenler ise % 5.8 ile çok daha düşük orandadır. Kararsızlar % 1.9 ile önemsiz sayıdadır. Dindar grupta; kuvvetle etkilenenlerin oranı düşük (% 3.3) olmakla birlikte % 23.4 ile en fazla etkilendiklerini belirtmişlerdir. Ancak, etkilenmeyenlerin sayısı da (% 16.7) oldukça yüksektir. Bu grupta kararsız olanlar da % 4.9 ile önemli bir sayıda yer almaktadırlar. İlgisiz grupta etkilenenler % 9.3 ile en fazladır; fakat bu etkiyi kuvvetle yaşayanlar (% .55) önceki gruplara kıyasla daha çok daha düşük olduğu gibi, etkilenmeyenlerin oranı da (%

8.9) etkilenenlere çok yakındır. Ayrıca kararsızlar da % 6.7 ile biraz yüksektir. Dindar olmayan grupta; ölümlle ilgili düşünce ve kaygıların etkisiyle dini ilgi ve yönelişinde olumlu bir gelişme yaşamayanlar % 5.2 ile en fazladır. Bu grupta olumlu yönde etkilendiğini belirtenler en düşük (% .55) ve önemsiz bir sayıdadır. Kararsızlar ise % 1.4 dür. Din karşıtlarının büyük çoğunluğu için (% 1.1; kuvvetle % 2.2) bu yönde olumlu bir etkinin olmadığı müşahede edilmektedir. Bu grupta sadece bir denek (% .27) bu konuda olumlu bir görüş belirtilmekte, bir denek te kararsızlığını ifade etmektedir.

İstatiksel veriler, dindarlık seviyesinin, ölümlle ilgili düşünce ve kaygıların etkisiyle dine yönelik davranışı üzerinde kuvvetle etkili olduğunu göstermektedir. (bkz. Tablo: XI/a).

Tablo: XI - Ölümlle İlgili Tutumların Dini Davranışa Etkisi

ÖLÜMLE İLGİLİ İNANÇ VE TUTUMLAR	BENİMSEME DERECELERİ	TOPLAM		DİNDARLIK SEVİYESİ								Chi-Kare Değerleri		
		S	%	Kuvvetle Dindar	Dindar	İlgisiz	Dindar Değil	Din Karşıtı						
a. Ölüm konusundaki düşünce ve kaygıların beni çok derinden etkilediği için dine olan ilgi ve yönelimin artmıştır.	Kuvvetle Benimseyen	44	11.9	30	8.2	12	3.3	2	.55	-	-	-	$\chi^2 = 111.471$ s.d. = 16 p < 0.05	
	Benimseyen	130	35.3	21	5.6	74	20.1	32	8.8	2	.55	1		.27
	Kararsız	51	13.9	7	1.9	18	4.9	19	5.2	5	1.4	1		.27
	Reddeden	113	30.7	12	3.3	55	15.1	25	6.7	15	4.1	4		1.1
	Kuvvetle Reddeden	30	8.2	8	2.2	6	1.6	8	2.2	4	1.1	4		1.1
	GENEL TOPLAM	368		78	21.2	165	44.8	86	20.4	26	7.1	10		2.8
b. Bana göre din, ölümün aylamazlığı ve çaresizliği karşısında sığınacak tek güven kapısıdır.	Kuvvetle Benimseyen	93	25.1	44	11.9	36	9.8	9	2.5	2	.54	-	$\chi^2 = 97.439$ s.d. = 16 p < 0.05	
	Benimseyen	120	32.4	16	4.4	63	17.2	33	8.9	7	1.9	1		.27
	Kararsız	37	9.9	-	-	19	5.2	14	3.8	3	.82	-		-
	Reddeden	82	22.1	12	3.3	34	9.3	20	5.5	12	3.3	3		.82
	Kuvvetle Reddeden	39	10.5	7	1.9	15	4.1	9	2.5	7	.54	6		1.6
	GENEL TOPLAM	371		79	21.1	167	45.0	85	22.9	26	7.0	10		2.7
c. Ölüm karşısındaki çaresizliğini hissettiğim zamanlarda içimi büyük bir korku ve endişe kaplamaktadır. İşte böylece durumları dine sarılmamda büyük rolü olmaktadır.	Kuvvetle Benimseyen	59	16.1	28	7.7	23	6.4	7	1.9	-	-	1	.28	$\chi^2 = 92.833$ s.d. = 16 p < 0.05
	Benimseyen	137	37.4	28	7.7	65	17.9	36	9.9	4	1.1	-	-	
	Kararsız	38	10.4	3	.83	15	4.1	14	3.9	5	1.4	1	.28	
	Reddeden	100	27.3	11	3.0	54	14.3	19	5.3	14	3.9	2	.56	
	Kuvvetle Reddeden	32	8.8	8	2.2	6	1.7	9	2.5	3	.83	6	1.7	
	GENEL TOPLAM	366		78	21.3	163	44.5	85	23.2	26	7.1	10	2.7	
d. Ölüm konusundaki düşünce ve inançların hayat tarzımı önemli ölçüde etkilediğini söyleyebilirim.	Kuvvetle Benimseyen	73	19.6	41	11.1	27	7.3	4	1.1	-	-	-	$\chi^2 = 142.508$ s.d. = 16 p < 0.05	
	Benimseyen	133	35.7	23	6.2	73	19.8	30	8.1	6	1.6	-		-
	Kararsız	59	15.8	5	1.4	28	7.6	25	6.8	-	-	1		.27
	Reddeden	85	22.8	6	1.6	35	9.5	21	5.7	16	4.3	5		1.4
	Kuvvetle Reddeden	23	6.2	3	.81	5	1.4	7	1.9	4	1.1	4		1.1
	GENEL TOPLAM	373		78	20.1	168	45.0	87	23.3	26	6.9	10		2.7
e. Ölüm üzerine düşünmenin, mutulukların zevkini kaçırın gereksiz birşey olduğunu söyleyebilirim.	Kuvvetle Benimseyen	16	4.3	4	1.1	4	1.1	3	.81	3	.81	2	.54	$\chi^2 = 53.198$ s.d. = 16 p < 0.05
	Benimseyen	65	17.4	7	1.9	31	8.4	16	4.3	6	1.6	4	1.1	
	Kararsız	50	13.4	6	1.6	21	5.7	19	5.2	2	.54	2	.54	
	Reddeden	167	44.8	29	7.9	83	22.5	41	11.1	10	2.7	2	.54	
	Kuvvetle Reddeden	75	20.1	32	8.7	29	7.7	8	2.2	5	1.4	-	-	
	GENEL TOPLAM	373		78	20.1	168	45.0	87	23.3	26	6.9	10	2.7	
f. Bu dünyada güçlük ve sıkıntı çeken kimseler, ölümden sonraki hayatta talihlerinin düzeltildiğini görecektir.	Kuvvetle Benimseyen	24	6.6	14	3.9	9	2.5	-	-	-	-	-	$\chi^2 = 100.335$ s.d. = 16 p < 0.05	
	Benimseyen	55	15.2	15	4.2	29	8.1	8	2.2	1	.56	1		.28
	Kararsız	136	37.6	24	6.7	63	17.6	43	12.0	5	1.4	-		-
	Reddeden	100	27.6	10	2.8	53	14.8	23	6.4	11	3.1	1		.28
	Kuvvetle Reddeden	47	12.9	10	2.8	8	2.2	13	3.6	8	2.2	8		2.2
	GENEL TOPLAM	362		73	20.2	162	44.8	87	24.0	26	7.2	10		2.8

b- Ölüm karşısındaki çaresizlik ve dini güven. Deneklerimizin yarısından fazlası için (% 25.1 kuvvetle + % 32.4 = % 57.5) din, ölümün aşılamazlığı ve çaresizliği karşısında güven verici ve telafi sağlayıcı bir anlam taşımaktadır. Bu inanç ve kanaati paylaşmayanlar ise (% 10.5'i kuvvetle olmak üzere) % 32.6 ile önemli bir sayıda yer almaktadır. Bu konuda tam bir görüş belirtmeyen "kararsız"lar, % 9.9 ile daha düşük orandadır.

Kuvvetle dindar grupta, bu kanaati kuvvetle taşıyanlar % 11.9 ile en yüksek orandadır. Normal kuvvet derecesinde bu kanaata sahip olan (% 4.4) larla birlikte bu sayı % 16.3 ulaşmaktadır. Bu konuda kararsız olanlar hiç yoktur. Kuvvetle dindarlarda bu görüşün dışında kalanlar % 5.2 ile düşük bir sayı göstermektedir.

Dindar grupta, bu görüşü kuvvetle benimseyenlerin sayısı (% 9.8) daha düşük olmakla birlikte % 27 ile en yüksek oranda benimsendiği müşahede edilmektedir. Dindar deneklerde, dini ölümün aşılamazlığı ve çaresizliği karşısında sığınılacak tek güven kapısı olarak görmeyenler, % 13.4 ile, görenlerin yarısı kadardır ve bu, kuvvetle dindar grupla kıyaslandığında, oldukça yüksek oranda önemli bir sayıdır. Bu grupta kararsızlar da % 5.2 ile en düşük orandadır.

İlgisizlerin yarısı için (% 11.4) belirtilen görüşün olumlu bir anlamı olduğu görülmektedir. Bu görüşün dışında ters yönde bir kanaata sahibi olanlar % 8 ile öncekine yakın sayıdadır. Bu gruptaki kararsızlar da % 3.8 ile en düşük oranda yer almaktadır.

Dindar olmayanlarda % 3.8 ile en yüksek oranda bu görüşün dışında bir eğilimin varlığı müşahade edilmektedir. Olumlu görüşte olanlar % 2.4 ile öncekilerin yarısından biraz fazladır. Bu grupta da kararsızlar en düşük (% .81) sayıda yer almaktadır.

Din karşıtlarının tamamına yakını (yaklaşık % 2.5), ölümün anlamsızlığı ve çaresizliği karşısında dini bir güven kapısı olarak görmemektedirler. Bu yöndeki olumsuz tutumu şiddetle savunanların sayısı da en fazla ve diğerlerinin iki katına eşittir. Bu grupta sadece bir kişi (% .27) normal seviyede olumlu bir tutum göstermektedir. Kararsız kimse yoktur.

İstatiksel verilere göre; dindarlık seviye farkları ile, dini, "ölümün aşılamazlığı ve çaresizliği karşısında sığınılacak tek güven kapısı görme "inancı ve tutumunu benimseme tarzı arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

c- Ölüm karşısındaki çaresizlik, korku ve dine yöneliş. Ölüm karşısındaki kendi çaresizliğini tecrübe etme sonucunda kişide uyanan korku ve endişeler, dini faaliyetlere ne ölçüde kaynaklık etmektedir? İlgili cevaplar incelendiğinde, deneklerimizin yarısından fazlası (% 16.1 kuvvetle + 37.4 = % 53.5) bu korku ve endişelere bağlı olarak dini faaliyetlere yönelmiş oldukları anlaşılmaktadır. Deneklerimizin % 36.1'i ise, kendi şahsi tecrübeleri içerisinde öyle bir etkilenmeye ma-

ruz kalmadıklarını belirtmişlerdir. Bu konuda kararsızlıklarını belirtenler de % 10.4 ile önemli bir sayıya ulaşmaktadır.

Kuvvetle dindar grupta büyük çoğunluğun (% 15.4) bu yönde bir tecrübeyi yaşadığı müşahede edilmektedir ve burada kuvvetle olumlu ve olumlu tutumlar eşit (% 7.4) orandadır. Böyle bir tecrübeyi yaşamadıklarını belirtenler ise % 5.2 ile, öncekilerin üçte birisi kadardır. Kararsızlar ise son derece düşük (% .83) bir oranda yer almaktadır.

Dindar grupta da bu yönde olumlu bir tecrübe geçirenler % 24.3 ile en fazladır. Ancak burada, bu tecrübeyi kuvvetle yaşayanların (% 6.4), normal şiddet derecesinde yaşayanlardan (% 17.9) çok daha düşük bir oranda olduğu görülmektedir. Bu grupta dikkati çeken bir başka husus ta, tecrübeyi hiç yaşamayanların sayısının (% 16) yüksekliğidir. Ayrıca kararsızlar da (% 4.1) önceki gruba kıyasla daha fazladır.

İlgisiz grupta, deneklerin yarından fazlasının (% 11.8), ölüm karşısındaki çaresizliği sonucunda uyanan korku ve endişelere bağlı olarak, dini faaliyetlerinde bir canlanma yaşadıklarını görüyoruz. Ancak kuvvetle dindar ve dindar gruptan farklı olarak, bu tecrübeyi kuvvetle yaşayanların sayısı % 1.9 ile oldukça düşük kalmaktadır. Bu grupta böyle bir tecrübeyi yaşamadığını belirtenler de % 7.8 ile biraz yüksektir. Kararsızların oranı da (% 3.9) önceki iki gruba kıyasla daha yüksektir.

Dindar olmayanların büyük çoğunluğunun (% 4.7) böyle bir tecrübeyi yaşamadıkları; yaşayanların çok düşük (% 1.1) oranda bulunduğu görülmektedir. Bu grupta kararsızlar % 1.4 ile önemli sayılabilecek bir sayıyı göstermektedir.

Din karşıtlarının büyük çoğunluğu da % 2.2 ile bu yönde bir tecrübe yaşamadıklarını belirtmişlerdir. Bu grupta sadece bir kişi, böylesi bir tecrübeyi kuvvet derecesinde yaşadığı, bir kişinin de buna karar veremediği görülmektedir.

İstatiksel verilere göre, dindarlık seviye farklarının, ölüm karşısındaki çaresizliği tecrübe etmeye bağlı olarak kişide uyanan korku ve endişeleri telafi etmek için dini faaliyetlere yönelme davranışında önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır (bkz. Tablo: XI/c).

d- Ölümle ilgili inançlar ve hayat tarzı. Ölümle ilgili inanç ve düşüncelerin, deneklerimizin yarından fazlasının (% 55.3) hayat tarzını önemli ölçüde etkilediği anlaşılmaktadır (bkz. Tablo: XI/d). Bundan etkilenmeyenler % 29, bu konuda bir karara varamayanlar ise % 15.8 olarak tesbit edilmiştir.

Kuvvetle dindar grupta yer alanların % 17.3 ile en yüksek oranda, hayat tarzları üzerinde ölümle ilgili inançlarının önemli etkisini yaşadıkları görülmektedir. Burada, bu etkiyi şiddetle yaşayanlar (% 11.1) normal bir şekilde yaşayanların (% 6.2) sayısının yaklaşık iki katıdır. Böyle bir etkiyi yaşamadığını

belirtenler % 2.4 ile düşük bir sayı göstermektedir. Kararsızlar da % 1.4 ile en düşük orandadır.

Dindar grupta da, ölümlle ilgili düşünce ve inançlarının hayat tarzlarını önemli ölçüde etkilediğini belirtenler % 27.1 ile en yüksek orandadır. Ancak, bu etkiyi kuvvetle yaşayanların (% 7.3) normal ölçüde yaşayanların (% 19.3) yarı katına bile ulaşamadığı görülmektedir. Böyle bir etkiyi yaşamadığını belirtenlerin sayısı da % 10.9 ile yüksek denilebilecek bir değer göstermektedir. Burada kararsızların sayısında da (% 7.6) bir artış olduğu gözlenmektedir.

İlgisiz grupta bu yönde etki tecrübesi yaşayanlar (% 9.2) daha fazla gözükmekle birlikte, yaşamayanların da (% 7.6) buna yakın olduğu ve kararsızların sayısının da oldukça (% 6.8) yüksek olduğu müşahede edilmektedir.

Dindar olmayanlarda; büyük çoğunluğun (% 5.6) böyle bir etkilenme içerisinde bulunmadığı, etkilenenlerin (% 1.6) çok düşük sayıda olduğu ve kararsız kimse bulunmadığı görülmektedir.

Din karşıtı grupta da, deneklerin tamamına yakını (% 2.5) böyle bir etki yaşamadığını belirtirken, sadece bir kişinin bu konuda kararsız kaldığı tesbit edilmektedir.

Bu konudaki cevaplarla ilgili istatistiksel analiz sonuçlarına göre, dindarlık seviye farkları, ölümlle ilgili düşünce ve inançların hayat tarzını önemli ölçüde etkilemesi konusunda çok kuvvetli rol oynamaktadır (bkz. Tablo: XI/d).

e- Ölüm Üzerine Düşünme ve Dünyevi Mutluluk. Anketimize katılanların % 21.7'sine göre, ölüm üzerine düşünme mutlulukların zevkini kaçıran gereksiz bir davranıştır. Fakat büyük çoğunluk (% 64.9) bunun önemli ve gerekli olduğu kanaatine sahiptir. Bu konuda karar veremeyenler de % 13.4 ile önemli bir sayıdadır.

Kuvvetle dindar deneklerimizin önemli bir bölümü (% 16.6) ölüm üzerine düşünmenin gereğine inanmakta ve bunun mutlulukların zevkini ortadan kaldırmayacağı kanaatini paylaşmaktadır. Bu şekilde tersine olumlu görüş belirtenler içerisinde kuvvet derecesi yüksek olanların (% 8.7) da daha fazla olduğu müşahede edilmektedir. Bu yöndeki olumsuz görüşü benimseyenler % 3 ile önemsiz bir sayıdadır. Kararsızlarda % 1.6 ile en düşük orandadır.

Dindar grupta; % 28.2 ile en yüksek oranda belirtilen görüşün reddedildiği görülmektedir. Ancak kuvvetle reddedenlerin (% 7.7) sayısının çok daha düşük olması dikkat çekmektedir. Belirtilen görüş yönünde, ölüm üzerine düşünmeyi rahatsız edici bulanlar % 9.5 ile, kararsızlar da % 5.7 ile kuvvetle dindar gruba kıyasla çok daha yüksek orandadır.

İlgisizlerde; % 13.3 ile en yüksek oranda, belirtilen görüş reddedilirken kabul edenlerin % 5.1 ile biraz yüksek olduğu müşahede edilmektedir. Bu grupta kararsızların da (% 5.2) önemli bir sayıya ulaştığı görülmektedir.

Dindar olmayan grupta; belirtilen görüşü reddederek, ölüm üzerine düşünmenin gerekliliği kanaatini taşıyanların, % 4.1 ile en yüksek oranda bulunması dikkat çekicidir. Ancak, belirtilen olumsuz görüşü benimsemiş olduğunu belirtenler de % 2.4 önemli bir sayıda yer almaktadır. Bu grupta kararsızların önemli bir sayıya ulaşmadığı gözlenmektedir.

Din karşıtı grupta; ölüm üzerine düşünmenin huzur bozucu gereksiz bir davranış olduğu kanaatini taşıyanlar % 1.6 ile çoğunluğu oluşturmaktadır. Aksi yönde olumlu görüş taşıyanlarla, kararsızların eşit sayıda % .54 biraz düşük olduğu görülmektedir.

İstatiksel veriler, dindarlık seviye farklarının, "ölüm üzerine düşünmenin, mutlulukların zevkini kaçırarak gereksiz bir şey olduğu "kanaat ve tutumunun benimsemesi ile - çok kuvvetli olmasa da - anlamlı bir ilişki içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır (bkz. Tablo: XI/e).

f- Sosyal Mahrumiyet ve Ahiret Tesellisi. Deneklerimiz, içerisinde, bu dünyada güçlük ve sıkıntı çeken insanların ölümden sonraki hayatta rahat edebileceklerine inananların % 21.8, inanmayanlardan (% 40.5) çok daha düşük sayıda olduğu müşahede edilmektedir. Bu konuda kararsız olanlar da % 37.6 ile dikkat çeken yüksek sayıda yer almaktadır.

Kuvvetle dindar grupta; bu inancı taşıyanların - genel tablodan farklı olarak - % 8.1 ile en yüksek oranda olduğu müşahede edilmektedir. Bu inancı kuvvetle benimseyenlerle (% 3.9), normal derecede benimseyenler (% 4.2) arasında önemli bir fark görülmemektedir. Böyle bir inanç taşımayanlar % 5.6 ile biraz düşüktür. Kararsızların sayısı da % 6.7 ile ikinci sırada gelmektedir.

Dindar grupta yer alan deneklerimizden, bu dünyada mahrumiyet içerisinde bulunan kişilerin ahirette mutlu olacaklarına inanç besleyenlerin sayısı (% 10.6), böyle bir şeye inanmayanlardan (% 17) çok daha düşük olduğu görülmektedir. Burada kararsızlar % 17.6 ile en yüksek oranda bulunmaktadır.

İlgisiz grupta; kararsızların sayısının (% 12) belirgin bir artış gösterdiği müşahede edilmektedir. Belirtilen inançta olmayanlar % 10 ile ikinci sırada ve önemli bir sayıdadır. Bu inançta olmadığını belirtenler ise % 2.2 ile en düşük sayıda yer almaktadır.

Dindar olmayan gruptaki deneklerimizin büyük çoğunluğu, bu dünyada sıkıntı çeken kişilerin öteki dünyada rahat edeceklerine inanmamaktadır (% 5.3); buna inanç besleyenler en düşük (% .56) sayıda yer almaktadır. Az da olsa bu konuda kararsızlar da (% 1.4) önemli bir sayıdadır.

Din karşıtlarının tamamına yakını (% 2.3), böyle bir inancı taşımamaktadır. Bu grupta sadece bir kişinin olumlu görüş belirttiği gözlenmektedir.

İstatiksel verilere göre, dindarlık seviye farkları ile, sosyal mahrumiyetlerin öteki dünyada telafi edileceğine dair inancı benimseme durumu arasında yüksek sayılabilecek anlamlı bir ilişki bulunmaktadır (bkz. Tablo: XI/f).